
פרק ד

"זכרו תורת משה": כתבי הרמב"ם

◆ "עשות ספרים הרבה"

יצירה אלוקית: "בכח אלוקי בלא ספק"

◆ מילות ההגיון

◆ פירוש על התלמוד בבלי

"פירוש מסכת שבת מכתב יד אבי" / מסכתות סנהדרין ושבת: הערות בן הרמב"ם / מסכת סנהדרין:
"מכתיבת יד טהרת הקודש הרמב"ם" / מסכת ראש השנה: "בא לידי פירוש ראש השנה כתב־יד להרמב"ם"

◆ הלכות הירושלמי

◆ פירוש על הרי"ף

◆ פירוש־המשניות

◆ ספר־המצוות

◆ ה'חיבור הגדול': משנה תורה

"ישר כח ממשה רבינו!" / לשון הזהב / הרואה את הנולד / חבל על דאבדין

◆ מורה־נבוכים

ספר תלמידו החביב / כברק המבריק: מושגי האמת נוצצים ונעלמים / המחלוקת וההתנגדות הגדולה

◆ ספרי רפואה

◆ איגרות הרמב"ם

איגרת השמד / איגרת תימן / איגרת תחיית המתים

◆ תשובות הרמב"ם

◆ ספר־המבוא לספרי הרמב"ם

נספח

◆ לשון חכמים: שפתו של הרמב"ם בחיבוריו

ערבית מול עברית / מצוה קלה ולמידת לשון קודש שמה! / כיצד בוחרים שפה? / שפת המורה וספריו
הרפואיים

כתבי הרמב"ם

כתבים בענייני הלכה	פירוש המשניות • ספר המצוות • משנה תורה • תשובות הרמב"ם
כתבים בענייני הלכה שלא הוציא לאור	פירוש לתלמוד בבלי • פירוש על הרי"ף • פירוש על הלכות הירושלמי
כתבים פילוסופיים	מלות ההגיון • מורה נבוכים
איגרות	תשובות • איגרת השמד • איגרת תימן • איגרת תחיית המתים
כתבים רפואיים	הנהגת הבריאות • פרקי משה • ביאור שמות הרפואות • קיצורי גלינוס • פירוש לפרקי אבוקראט

”זכרו תורת משה”: כתבי הרמב”ם

רבינו משה בן מימון, הנשר הגדול, פרס את כנפיו בדורו, ופעל בארץ מצרים ובכל העולם כולו. אבל עיקר השפעתו לנצח ולעולם כולו, היתה, ועודנה, על ידי הספרים שחיבה. עוד בהיותו צעיר לימים, ידע הרמב”ם כי לגדולות נוצר, ועליו למלא שליחות גדולה של הרבצת תורה ו”הפצת מעינותיה חוצה” לדורו ולדורי-דורות. וכך כותב הרמב”ם לחכמי-לוניל:

בטרם נוצרתי בבטן – התורה ידעתי

בטרם אצא מרחם – הקדשתי

ולהפיץ מעינותיה חוצה נתנתי.

איגרות הרמב”ם, עמ’ תקב

ביטוי מקורי להערכה וההערצה המיוחדת אשר היתה מנת-חלקו של הרמב”ם הודות לחיבוריו, נתן בשעתו רבינו מנחם המאירי, מגדולי פרובנס, כשהעניק לרמב”ם את התואר ‘גדולי-המחברים’¹.

הגדיל לעשות רבינו דוד הכוכבי, בעל ‘ספר הבתים’, ובהערצתו הגדולה ממליץ לכל אדם שיהיו ספרי הרמב”ם לנגד עיניו תמיד! מסיבה זו, בספרו על מניין המצוות, הוא מנמק מדוע הוא אינו מצטט קטע שלם משמונה-פרקים – משום שספרי הרמב”ם הם ספרי חובה בכל בית.

וכך הוא כותב:

והר”מ האריך באלו הענינים בפירוש אבות בפרק ו’ להקדמות בהפרש שיש בין ה’חסיד המעולה’ ובין ה’כובש את יצרו והמושל בנפשו’. ואין כוונתינו להביא הנה כל הלשונות כי יארך הענין. גם אין צורך, כי ספרי הר”ם (=הרמב”ם) צריך שיהיו נגד עיני האדם תמיד, ו”הפורש מהם כפורש מחיים”²!

ספר הבתים, מצוה עא

1. את התואר ל’גדול המחברים’.
2. הערצה דומה מרוח שונה, שבאה דווקא מהעולם החסידי, ניכרת בסיפור הבא על רבי פנחס מקוריץ. למרות שרבי דוד הכוכבי מפרובנס ורבי פנחס קוריץ באים מהשקפות אחרות, שניהם ממליצים להידבק בכתבי הרמב”ם. וכך סיפור המעשה: יום אחד ביקש איש אחד מבנו של רבי פנחס, שיואיל להשאיל

1. דרכו של המאירי להכתיר כל אחד מגדולי ישראל בתואר קבוע: רש”י נקרא מגדולי הרבנים; הרי”ף הוא גדולי הפוסקים, ועוד (ראה שיטה מקובצת (כתובות מ, ב): ”ודע שכל מקום שמזכיר גדולי המחברים הוא הרמב”ם ז”ל גדולי הרבנים הוא רש”י ז”ל”). ואכן, בדרך כלל מכנה המאירי את הרמב”ם ‘גדולי המחברים’, אך מחברים מאוחרים יותר (כמו רבי בצלאל אשכנזי בעל ה’שיטה מקובצת’, ולעתים גם הרמב”ן) שיכללו

רבי מנחם מבית מאיר – המאירי

ה’ט’ (1249) – ה’ע”ה (1315) פרובנס

מגדולי חכמי פרובנס. הלך בדרכו של הרמב”ם בנושאי השקפה, ונטל חלק פעיל בפולמוס על מורה הנבוכים.

היה אחד מגדולי המחברים בתולדות ישראל. חיבורו המרכזי הוא פירוש מקיף ושלם על המשנה והתלמוד, בשם ‘בית הבחירה’, פירוש נפלא בדרך הפשט ובלשון קלה על רוב מסכתות הש”ס. ב’בית הבחירה’ המאירי אינו מזכיר שמות חכמים, אלא רגיל לכנותם בכינויים מיוחדים. רש”י לדוגמא מכונה ‘גדולי הרבנים’ ולפעמים ‘גדולי הצרפתיים’; הרמב”ם – ‘גדולי המחברים’; הרי”ף – ‘גדולי הפוסקים’; הראב”ד – ‘גדולי המפרשים’, וכאשר הוא מביא את השגותיו של הראב”ד הוא מכנהו ‘גדולי המגיהים’. בהקדמתו למסכת אבות כתב המאירי סקירה קצרה על תקופת התנאים, האמוראים, הסבוראים, והגאונים עד ימיו.

המאירי כתב גם ספרי חידושים, מנהגים (ספרו מגן-אבות נועד להגן על מנהגי פרובנס מהתקפת תלמידי הרמב”ן) מוסר (‘חיבור התשובה’), על הלכות ספר תורה (‘קריית ספר’), ועוד. רובם של ספרי המאירי היו מונחים בכתב-יד כשש מאות שנה ונדפסו רק ביובל האחרון, וכבר הספיקו לתפוס מקום נכבד בכותל המזרח של ספרי הפרשנות התלמודית.

מתוך הכרה בערכם העצום של החיבורים הללו, נעסוק בהרחבה, מכאן ועד סיום הספר, בספריו המפורסמים, הלוא הם (לפי סדר כתיבתם): פירוש-המשניות וספר-המצוות, ובמיוחד נקדיש כמה פרקים לחיבורו הגדול המשנה-תורה. אך תחילה ננסה להציג אל תוך עולמו הגדול של המחבר הגדול, ולו במקצת, ולשם כך נפתח בסקירה על כל ספרי הרמב"ם שחלק מהם הגיעו לידינו, וחלק מהם לצערנו נאבדו, וכפי שנראה, יש גם מחיבוריו שבחר הרמב"ם שלא להוציאם לאור.

"עשות ספרים הרבה"

במשך חייו כתב הרמב"ם חיבורים בכל התחומים: פירושים על המשנה, על התלמוד הבבלי ועל הירושלמי, ספרי הלכה, ספרי פילוסופיה, איגרות, תשובות להלכה, וכתבים רפואיים – וכך קיים בהידור "עשות ספרים הרבה"³, שכל אחד מהם לחוד, וכולם יחד, מאירים לעם ישראל לדורות עולם.

באיגרת הראשונה של הרמב"ם הנמצאת בידינו, הוא מבהיר את האחריות הגדולה שנדרשת ממי שכותב דברים שעתידים להתפרסם:

וממה שראוי שתדעו: שהאדם אין ראוי לו לדבר ולדרוש באזני העם, עד שיחזור מה שרצונו לדבר פעם ושנים ושלוש וארבע, וישנה אותו היטב, ואחר כך ידבר... **ואולם מה שיחוק האדם בידו, ויכתבו על הספר – ראוי לו שיחזירוהו אלף פעמים, אילו יתכן זה!**

איגרת השמד

"נאה דורש ונאה מקיים". אין ספק כי הרמב"ם עצמו שקל היטב את כל מה שיצא מקולמוסו – והרי לפנינו המשנה-תורה – ספר מדויק לתפארת, שספרות שלימה נכתבה רק על דיוקים ועיונים בלשון הזהב שלו.

ואכן, באיגרת תחיית המתים שכתב לקראת סוף ימיו (בשנת ד'תתקנ"א 1191), כשהוא מסכם את פעלו בכתבת החיבורים, הרמב"ם מעיד על עצמו כי אכן הצליח **בכל חיבוריו** (ולא רק במשנה-תורה) להוציא מתחת ידו ספרים שהם "קב ונקי"⁵.

לו את אחד מהספרים מביתו של אביו. הלך ונתן לו את הספר מורה-נבוכים של הרמב"ם, בחשבו, כי ספר פילוסופי כזה אינו נחוץ דיו. כשיספר זאת לאביו גער בו ואמר: "ספרי הרמב"ם כשהם בבית, **מכניסים יראת שמים בלב האדם!**".

3. קהלת יביב.

כאן המקום להעיר, שמקור לשון זה "קב ונקי" הוא מהגמרא בכמה מקומות, ושם הכוונה, כמו שפירש רש"י (יבמות מט, כלומר: אילו היה ניתן לחזור אלף פעמים – היה על הכותב

לחזור גם אלף פעמים קודם הכתיבה.

5. "שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת" (איגרת תחיית המתים).

רבינו דוד הכוכבי – בעל 'ספר הבתים'

חי ופעל ברובנס, בסביבות שנות ה'נ (1290)

מגדולי חכמי-פרובנס. מעט מאד ידוע על חייו האישיים. בעת גירוש יהודי פרובנס בשנת ה'ס"ו (1306) התיישב בעיר אשטיליא שבצרפת, ועל שמה נקרא 'הכוכבי' (אסטואל בצרפתית 'כוכב'). חיבורו הידוע נקרא בפיו 'קרית ספר' בענייני הלכה ומוסר, אמנם במרוצת הזמן, חיבור זה קיבל כינוי אחר – 'ספר הבתים' – על שם הי"ב חלקים של הספר. כל 'בית' הוא דיון נרחב בנושא אחר בתורה, וכולל 'שערים' רבים הקשורים לנושא הכללי של ה'בית'.

כמו כן חיבר גם את הספר 'מגדל דוד', שהוא תיאור מפורט של כל התרי"ג מצוות לפי סדורו של הרמב"ם, ועל פי משנתו. הוא משלב שם את דברי הרמב"ם מספר-המצוות ומשנה-תורה, תוך שהוא מרחיב ביותר בהבאת דברי הרמב"ם במורה-נבוכים. דרכו של רבינו דוד להביא בתחילה את לשון הרמב"ם בראשי-תיבות 'לר"ם' (=ל'שון ר'בינו מ'שה). כמו רוב ספרי חכמי-פרובנס (כמו ספרי המאירי), כך גם ספר-הבתים היה נעלם מעיני הקהל, עד שלאחרונה זכה לגואל, ונדפס בשלש מהדורות שונות ובתוספת הערות מאירות (מהדורת הרב משה הרשל, מהדורת הרב משה יהודה בלוי, ומהדורת הרב שלום מאיר יונגרמן).

יצירה אלוקית: "בכח אלוקי בלא ספק"

שלא כמו מחברי המשנה, רבי יהודה הנשיא ובית-דינו, וכן מסדרי התלמוד, רב-אשי, רבינא ורבנן-סבוראי – עשה רבינו את המלאכה יחידי. לא ידוע לנו על עוזרים ואנשי-צוות שסייעו לו במלאכתו הגדולה והמקיפה. לבדו כתב וערך את כל חיבוריו, ובכל זאת זכה להוציא מתחת ידו יצירות פאר מופלאות. הדבר מפליא מאד ומעורר השתאות: הכיצד עלה בידו של אדם אחד ויחיד לכתוב חיבורים רבים ונכבדים כאלה?! הפליאה גוברת לאור העובדה שהרמב"ם היה עסוק וטרוד בהנהגת הציבור, ובד-בבד שימש כרופא בחצר המלך ולהמוני העם!

אין זאת, אלא, כדברי הרמב"ם עצמו על חכמינו גדולי התנאים:

וכבר כללו החכמים ע"ה זה הענין כולו בקצר שבאמרים, והקיפו הענין הקפה שלימה עד מאד, עד שאתה, אם תבחן קוצר אותן המילים, איך הביעו זה הענין הגדול והעצום אשר כבר חבירו בו חיבורים ולא הכילוהו - **תדע שנאמר בכח אלוהי בלא ספק.**

שמונה פרקים, פרק ה

וכמה נאים ומפעמים דבריו של רבי משה חאגיז:

איש חכם מושלם במעלות כמו שהיה הרמב"ם ז"ל בכל השבע חכמות שנתעסק בהם... **לולי שהקב"ה היה עוזר לו, לא היה אפשר לכח אנושי לאסוף ולחבר הספרים אשר כתב וחיה. משנת-חסידיים, סיום ה'מעלה השלישית בעריכת שפתיים'**

ומדברים כלליים אלה על כל חיבורי הרמב"ם, נעבור לכל אחד מהם בפרט, לפי הסדר שבו נכתבו ונערכו לאורך ימי חייו של הרמב"ם.

6. בפרק זה בשמונה פרקים הרמב"ם מבאר כי ראוי להפעיל את כל כוחות הנפש כלפי מטרה אחת: "ידיעת ה'" (על הרעיון הזה חזר גם במשנה-תורה בהלכות דעות פרק ג), והוא מאריך לפרט ולהסביר את יסודות ההשקפה הזו, וכיצד להוציא אותה אל הפועל. דברי הרמב"ם כאן מוסבים על המשפט של חכמים במשנה באבות: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים" (אבות מ"ב הי"ב).

ב): "משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי – 'קב' מדה קטנה, כלומר במקומות מועטים הוא נזכר במשנה. 'ונקי' – בכל מקום שנזכר הלכה כמותו". וכדברים אלו כותב הרמב"ם בהקדמתו למשנה, וז"ל: "אלה החכמים שקבלו את המשנה כמו שאמרנו: מהם מי שנתחברו בשמו שמועות רבות כגון רבי מאיר ורבי יהודה, ומהם מי שנתחברו בשמו שמועות מעטות כגון רבי אליעזר בן יעקב, כמו שאמרו 'משנתו של רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי', כלומר שהם מעטים אבל כולם להלכה".

רבי משה חאגיז

ה'תל"ב (1672) ירושלים – אחרי ה'תק"י (1750) צפת

בנו של רבי יעקב חגיז, בעל 'הלכות קטנות'. מגדולי דורו, ומראשי הלוחמים נגד השבתאות. היה שד"ר (ש'ליח דר'בנן) לאסיפת כספים עבור ישיבתו בירושלים וכך הגיע לארצות רבות, שם עסק [בין השאר] בהדפסת ספרים קדומים. בשהותו באמסטרדם התפרסם במלחמתו העזה (יחד עם ה'חכם צבי') נגד שרידי השבתאים, ואף חיבר ספרי פולמוס כנגדם [בעיקר נגד נחמיה חיון]. מאוחר יותר נסע לאלטונה, עירו של היעב"ץ (בנו של ה'חכם צבי'), וסייע בידו במאבק נגד רבי יהונתן אייבשיץ והרמח"ל. בשנת ה'תצ"ח (1738) חזר לארץ ישראל והתיישב בצפת.

רבי משה חיבר כמה ספרים, ומהם: 'לקט הקמח' – ליקוט גדול של קיצור תשובות האחרונים על סדר הארבעה טורים עם הוספות המחבר; 'אלה המצוות' – על סדר תרי"ג מצוות; 'משנת חכמים' – תוכחות מוסר מיוסד על מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם. 'פרשת אלה מסעי' – על ארץ-ישראל, ירושלים, בית המקדש והכותל המערבי; 'שפת אמת' – על מעלתה של ארץ ישראל; ומעט מה'תשובות' ההלכתיות שלו יצאו-לאור בספרו 'שו"ת שתי הלחם'.

מילות ההגיון

מלות ההגיון: חיבורו הפילוסופי הראשון של הרמב"ם

הספר הראשון שכתב הרמב"ם הוא החיבור הפילוסופי, 'מילות ההגיון', כמין מילון המבאר את משמעות ותוכן המילים שבהם משתמשים הפילוסופים, 'בעלי ההגיון'. למעשה, הספר הוא סוג של 'מבוא' לחכמת הפילוסופיה.

את 'מילות ההגיון' כתב הרמב"ם בצעירותו, אך המושגים שהוא יצק בספר המשיכו ללוות את מפעלו ההגותי במשך כל חייו, כפי שניתן לראות בתורתו הפילוסופית של הרמב"ם במורה נבוכים, ואפילו בשמונה פרקים שלו על מסכת אבות.⁷

'מלות ההגיון' מחולק לארבעה עשר שערים, מספר החוזר בכמה מכתבי הרמב"ם⁸, ובראשם במשנה-תורה המחולק גם הוא ל"ד ספרים⁹. הספר תורגם ע"י רבי משה ׳ תיבון שהעניק לו את השם העברי 'מלות ההגיון'¹⁰.

פירוש על התלמוד בבלי

הרמב"ם התחיל את כתיבתו התורנית בביאור ה'סדרים' שבתלמוד הבבלי המכילים הלכות הנוגעות לחיי היום-יום של היהודי בכל זמן ובכל מקום: סדרי מועד, נשים ונזיקין. פירושים אלו ברובם לא הגיעו לידינו, אך ברור שהפירוש הוא פרי-עטו של הרמב"ם, מכיוון שהוא עצמו מוסר על כך פרטים בהקדמתו לפירושו על המשנה:

והברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין, חוץ מארבע מסכתות שאני משתדל עתה לכתוב בהם משהו, וטרם מצאתי פנאי לכך. גם פירשתי את [מסכת] חולין לגודל הצורך לה, וזה הוא עסקי שעסקתי בו עם למוד כל מה שלמדתי.

הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות

מורה נבוכים ("ראיתי לחלק המצוות כולם לפי זאת הכוונה אל י"ד כללים" – מו"נ ח"ג פל"ה).

9. ועל כן מכונה גם ה"ד החזקה.

10. בדורנו תורגם הספר בשנית, ככל ספריו של הרמב"ם, ע"י הרב יוסף קאפח (שבחר לכנות את הספר "ביאור מלאכת ההגיון").

7. להשערות של הר"י קאפח, כוחו של ספר זה אינו רק במחשבה ההגותית שלו, אלא גם בלימוד עריכת וסידור הכתבים החשובים שיצאו תחת ידיו של רבינו. לדעתו, הרמב"ם פרס בחיבור קצר זה דרכים להבנת המבנה וההגיון של שפת הרמב"ם, וכן מצויים יסודות רבים להבנת דרכו של הרמב"ם בכתיבת 'הגיון'.

8. כמו י"ד השורשים של 'ספר המצוות' וי"ד הכללים של

את חוסר הזמן שלו מזכיר רבינו כבר כאן, בפירושו על המשנה שכתב כשהיה צעיר לימים. שוב, לקראת סוף ימי הרמב"ם, כאשר חכמי-לונל פנו אליו בבקשה לתרגם עבורם לעברית את ספר מורה-נבוכים, דחה רבינו את בקשתם בנימוק שזמנו מוגבל עד מאוד. בהמשך אותה איגרת הרמב"ם מדגיש שכתב את ספרו על התלמוד ב"לישנא דרבנן" (בלשון הגמרא), ומכיוון שלא הספיק לגמור את פירושו על התלמוד, מוגה ומושלם, העדיף לא "להוציאו לאור עולם":

אפילו הפירושים שעשיתי, וכמה עניינים שחיברתי בלישנא דרבנן שהן עדיין אפילות¹¹, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור עולם.
איגרות הרמב"ם, עמ' תקנח

כאמור, רובם המכריע של ביאורי הרמב"ם לש"ס לא נמצאים בידינו, ואף פעם לא סיים את החיבור. אך קיימות עדויות בכמה ספרי חכמי הדורות, שראו, ואף ציטטו מפירושים אלו. להלן כמה קטעים מהם:

"פירוש מסכת שבת מכתב יד אבי"

הראשון שמצטט את הביאורים הללו, הוא בנו יחידו של רבינו, רבינו אברהם. וכך הוא כותב באחת מתשובותיו:

מועתק מכתב יד אבי זצ"ל שכתבו בפירוש מסכת שבת, ואלו נוסח דבריו... זה הוא נוסח הפירוש אות באות ומלה במלה... (וכאן מצטט ראב"ם את לשון אביו ב'לישנא דרבנן').
תשובות רבי אברהם בן הרמב"ם, סימן ב

מסכתות סנהדרין ושבת: הערות בן הרמב"ם

הפירוש למסכת סנהדרין שהיה כרוך יחד עם הפירוש למסכת שבת בכתיבת יד קדשו של רבינו הגיע לידי רבי בצלאל אשכנזי, בעל שיטה מקובצת, שכידוע היה ברשותו אוצר גדול של ספרים וכתבי-יד. בין השאר הוא מזכיר שבגליון הספר ראה את "כתיבת בנו החסיד רבינו אברהם":

ומצאתי להרמב"ם בפירושו לסנהדרין בפרק זה בורה, וז"ל: "ואמר רבינו יהוסף הלוי (=הר"י מיגאש)..."

כך נמצא בשיטתו (=בחיידושים שלו) לסנהדרין ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו, והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם. גם העיד הדיין כמהר"ר משה בן אלעזר על שיטה זו שהיתה מכתבת יד הרמב"ם המפרש.

שיטה מקובצת, כתובות קט, ב

11. כלומר, בלתי שלמות, כדוגמת לשון הקרא בסוף פרשת וארא "כי אפילות הנה".

רבי בצלאל אשכנזי – בעל שיטה מקובצת

ה'ר"פ (1520) ירושלים – ה'שנ"ב (1592) ירושלים

נולד בירושלים, משם ירד למצרים, שם קיבל תורה אצל הרדב"ז שהיה לרבו המובהק. לאחר עליית הרדב"ז לארץ ישראל, מילא את מקומו כ'ראש רבני מצרים'. בין תלמידיו במצרים נמנה רבי יצחק לוריא – האריז"ל. כעבור מספר שנים עלה אף הוא לארץ, ומונה לרבה של ירושלים. ספרו הנודע שיטה-מקובצת מכיל אסיפת פירושים מגדולי הראשונים על הש"ס, כמו, הרמב"ן, הרשב"א, רבינו יונה, הרא"ה והריטב"א. כתבי-יד של חלק מהמפרשים שמביא נאבדו, וה'שיטה-מקובצת' הוא המקור היחיד לפירושים אלו.

מסכת סנהדרין: "מכתיבת יד טהרת הקודש הרמב"ם"

גם מהר"ם אלשקר מודיע לשואליו בשמחה:

דעו לכם כי ה' אנה לידי פירוש סנהדרין מכתיבת יד טהרת הקודש הרמב"ם ז"ל, וכתוב שם דבר זה בעצמו, זה לשונו: ואמר רבינו יוסף הלוי ז"ל....

שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קכא

מסכת ראש השנה: "בא לידי פירוש ראש השנה כתב־יד להרמב"ם"

חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה

השריד היחיד הנמצא בימינו מפירושים אלו, הוא הפירוש למסכת ראש־השנה¹². במסכת זו נידונו מהלך השמש ומהלך הירח לענין קביעת ראשי החדשים והמועדים, תחום שהרמב"ם עסק בו רבות כפי שעיינו רואות בפירושו על המשנה, ובהלכות קידוש־החודש בספר זמנים שבמשנה־תורה.

החיד"א מעיד שהוא ראה מסכת זו בכתב־יד:

הרמב"ם חיבר פירוש על הגמרא תלתא סדרי וחולין, כמ"ש בהקדמתו לפירוש המשניות... ואנכי תולעת בא לידי פירוש ראש השנה כתב־יד להרמב"ם.

שם־הגדולים, ערך רמב"ם

וכאמור, חלקים מפירוש זה קיימים עד לימינו.

לראשונה עפ"י כתב־יד ביד ר' יחיאל בריל בספר 'יין לבנון' (פאריס תרכ"ו 1866).

12. פירושו על מסכת ראש השנה נתייחד בכך שהועתק על ידי חכם מפרובנס בשם ר' שמואל שקיל, וכך מצא את דרכו לאירופה. חלקים מפירוש הרמב"ם למסכת ראש השנה נדפסו

רבי משה אלשקר – מהר"ם אלשקר

בערך ה'ר"כ (1460) זאמורה, ספרד – ה'ש"ב (1542) ירושלים

תלמידים של חכמי ספרד בדור שלפני הגירוש ומגדולי החכמים בדור הגירוש. בעקבות הגירוש נדד במדינות רבות ובכולן עסק בתורה והשיב לשאלות. בשנת ה'רפ"ב (1522) עבר לקהיר שבמצרים שם שימש כדיין בבית דינו של הרדב"ז. לעת זקנה עלה לארץ ישראל, ישב תחילה בצפת ואח"כ בירושלים שם נפטר. כתב תשובות הלכתיות רבות לכל קצוות תבל.

מפורסמת במיוחד היא התשובה הארוכה שכתב להגן על כבודו של הרמב"ם נגד הביקורת של רבי שם טוב נ' שם טוב (הראשון) ב'ספר האמונות' (נדפסה בשו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קיז). את תשובתו זו פותח רבי משה בשורות הבאות: "השגות שהשגתי על ספר האמונות שחבר החכם ר' שם טוב נ' שם טוב הדובר על הרב הגדול צדיק יסוד עולם הרמב"ם ז"ל עתק בגאווה ובזז... אמר משה קנא קנאתי ליסוד הדת והאמונה, שורש המדע והתבונה, עמוד התורה והחכמה התמימה, הנודע בישראל וביהודה הרב המובהק החסיד הגדול אור העולם ופלאו מושב היקר ושיאו. הוא קדוש הרמב"ם ז"ל".

הלכות הירושלמי

שריד מפירוש הרמב"ם לירושלמי

חיבורי הרמב"ם לתלמוד בבלי הם בגדר 'פירוש', אך יתירה מזו עשה הרמב"ם לתלמוד ירושלמי. שם לא רק שפירש, אלא ערך ספר וחיבור מחודש, ואף העניק לו שם מיוחד: 'הלכות ירושלמי'.

ספר זה הינו חיבור מקיף על מסקנות המשא ומתן של התלמוד הירושלמי¹³, ולכן קרא הרמב"ם לחיבור הזה 'הלכות ירושלמי' כדי להשוותו למפעל הגדול של רבי יצחק אלפסי (הרי"ף), 'הלכות הבבלי' (הלכות רב אלפס). הרמב"ם, שהעריץ מאוד את הרי"ף וחיבורו, ביקש כנראה להשלים את המלאכה ולהרחיבה גם על הירושלמי.

באיגרת לרבי נהוראי ב"ר הלל הדיין מגדיר הרמב"ם בעצמו את מטרת החיבור. וגם מעיר שבדומה לפירושו על התלמוד, לא מצא את הזמן הדרוש כדי לסיימו.

לבאר הלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב [הרי"ף]
אלו ההלכות מהבבלי... לא מצינו פנאי לבארם.

תשובות הרמב"ם, סימן רנא

פעם אחת בלבד מזכיר הרמב"ם את 'הלכות הירושלמי' בכתביו, וזהו בקשר למנהג אמירת עשרת הדיברות שנהג בבית המקדש אך לא התקיים לדורות:

קוראים עשרת הדברים בכל יום... אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינים, ולא נתבאר בבבלי מה היא תרעומת המינים, אבל נתבאר בתחלת ברכות ירושלמי ואמרו... מפני טינת המינים שלא יהיו אומרים אלו לבדן נתנו לו למשה בסיני, וכבר קבענו לשון זה ב'הלכות הירושלמי' שחברנו. פיה"מ, מסכת תמיד פרק ה משנה א

בגניזה הקהירית נמצאו חלקים מ'הלכות הירושלמי', חלקם בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם, והם יצאו לאור בדור האחרון מבוארים ומפורשים. משרידים אלה אנחנו למדים כי גם סגנון הכתיבה של החיבור דומה להפליא לסגנונו של הרי"ף בהלכותיו על התלמוד הבבלי. בדרך כלל המחבר משתמש בלשונו של הירושלמי עצמו, ומשמיט את כל מה שאינו נוגע להלכה, ואת האגדות שלא קשורות להלכה¹⁴.

תמיד שדברים אלו הם מהמהדורה קמא של פירוש המשניות, ואם כן, החיבור על הירושלמי חובר לפני 'פירוש המשניות'.

14. את האגדות שיש להם קשר להלכה הותיר הרמב"ם.

13. חלק מ'הלכות הירושלמי' שנמצא בגניזה הקהירית נדפס ע"י ר"ש ליברמן (ניו יארק, תש"ח). (להבהיר את הרעיון של זה שאף פעם לא גמר וכו'. יש צורך בזה כי עדיין לא הגענו לפרק על פיה"מ. מ.מ.) וראה במהדורת קאפח שם במסכת

רבינו יצחק אלפסי – הרי"ף

ד'תשע"ג (1013) אלג'יר – ד'תתס"ג (1103) ליסנה, ספרד

תלמידם של רבינו חננאל בן חושיאל (הר"ח), ורבינו נסים בן יעקב. הרי"ף הקים את בית-מדרשו בעיר פאס שבמרוקו, ועל שמה נקרא בערבית 'אל-פסי' (=מ'ן פאס'). בן 75 נמלט ממרוקו לספרד, בעקבות עלילת שוא. התיישב בקורדובה ומשם עבר לליסנה, שם נפטר בגיל 90.

ספרו הלכות רב אלפס (הרי"ף) הוא אחד מספרי ההלכה הקדומים והחשובים ביותר. הספר הולך לפי סדר התלמוד, ומביא את ההלכות ללא השקו"ט, לעיתים תוך הוספת הסבר ומילות קישור. בסוף כל סוגיא קובע את ההלכה, לפעמים בפירוש ולפעמים בעצם השמטת הדברים שאינם נוגעים להלכה. הרי"ף מסודר על כל מסכתות מועד נשים וזניקין, וגם על מסכת ברכות (זרעים) וחולין (קדשים) – העוסקות בהלכות הנוגעות למעשה. הרי"ף לא כתב על פרקים שאינם נוגעים למעשה (כמו חלק ממסכת פסחים העוסק בדיני קרבן פסח, או הפרקים במסכת יומא שעוסקים בעבודת הכהן הגדול). לרי"ף נוספו נושאי-כלים רבים, הבולטים שבהם: פירוש הר"ן, נימוקי יוסף, ורבינו יונה.

הרי"ף נחשב למי שפתח את תקופת הראשונים, ומרן רבי יוסף קארו העמיד אותו כאחד מ"שלושת עמודי ההוראה" שכל בית ישראל נשען עליהם. רובם המכריע של חכמי ישראל בדורות שאחריו קיבלו את פסקיו ללא עוררין. לבית-דינו של הרי"ף היה תוקף יוצא מן הרגיל, ואף היו תוקעים שם בראש-השנה שחל בשבת. בין תלמידיו בולטים הר"י מיגאש ורבי יהודה הלוי.

פירוש על הרי"ף

באותה איגרת לרבי נהוראי ב"ר הלל הדיין, מזכיר הרמב"ם גם את פירושו להלכות הרי"ף, וגם שם מעיר שעדיין לא גמר את הפירוש מפני חוסר הזמן:

אמנם מה שזכרתם על **רבינו יצחק** (=הרי"ף)... לא ידעתי אם אמר זה רבינו יצחק או לא. וזה שאנחנו חלקנו עליו (=על הרי"ף) בקצת מקומות, כמו שלשים מקום או יותר¹⁵... **וכבר עשינו קונדרסין** (=קונטרסים) באותם המקומות. אמנם עדיין לא יצאו לתכלית הפעולה כמו שלא הרחיב הזמן לבאר מה שעשינוהו **מפירוש הלכות קשות שבכל התלמוד**, ולא לבאר **ההלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי** על דרך מה שעשה הרב [הרי"ף] אלו ההלכות מהבבלי... לא מצינו פנאי לבארם.

תשובות הרמב"ם, סימן רנא

את כל הפירושים שהרמב"ם מזכיר באיגרת זו – על התלמוד הבבלי, על התלמוד הירושלמי ועל הרי"ף – חיבר כנראה לפני פירושו על המשנה, עוד בהיותו בארץ ספרד. ולמרות שאלה היו החיבורים שכתב תחילה, כנראה שאף פעם במשך חייו לא גמר את החיבורים האלו¹⁶.

פירוש המשניות

החיבור הראשון שפרסם הרמב"ם במצרים, ונמצא כיום בשלימותו¹⁷, הוא 'פירוש המשניות' – פירוש רחב ויסודי על ששה-סדרי-משנה בשפה הערבית¹⁸. את הפירוש החל רבינו לכתוב בעת מגוריו במרוקו, תחת שלטון שרדף את דת ישראל והציק ליהודים המאמינים בה' ובתורתו, בהיותו בן עשרים ושלוש בלבד. כתיבתו נמשכה תוך כדי המנוסה לארץ ישראל והסתיימה במצרים, כאשר היה הרמב"ם בן שלשים שנה.

ואת הנוגע להלכה-למעשה ימצאו במשנה-תורה. לעומת זאת, הפירושים הנחוצים ללומדי התלמוד בחברת תלמידי חכמים שאומנתם בכך, הם בעדיפות שניה לגבי הצרכים של המוני העם (מאמרו של תא-שמע נדפס בספר 'כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים'. כרך ב', ירושלים, תשס"ד).

תימוכין לדבריו ניתן למצוא בדברי רבינו עצמו בכמה מקומות. כנראה שהמקום הבולט ביותר הוא באיגרתו לתלמידו, רבי יוסף ב"ר יהודה, וזה לשונו שם: "...ומטרת הלומדים אבוד הזמן במשא ומתן שבתלמוד, כאלו המטרה והתכלית היא ההכשרה בויכוחים לא יותר. וזה לא היה המטרה העיקרית... ואין המטרה העיקרית אלא ידיעת מה שצריך לעשות וממה להמנע... (אגרות הרמ"ם, עמ' רנח). ועד"ז יש לנו את עדות רבינו אברהם בשם אביו (הובא לעיל בפרק ג – 'מעשה שהיה מבית-מדרשם של הרמב"ם והראב"ם'): "אילו היתה מטרתנו לפרש את החיבור על ידי התלמוד לא היינו כותבים את החיבור".

17. רבינו חיבר חיבורים על הש"ס לפני כתיבת פירוש-המשניות, כפי שכותב בהקדמתו שם, אך כאמור לעיל, אלה לא התפרסמו מעולם (למעט כמה שרידים המיוחסים לרמב"ם, כמו פירושו למסכת ראש השנה).

18. הספר לא התפשט בזמנו במדינות צרפת ואשכנז, בשל היותו כתוב ערבית – שפה שלא היתה מוכרת ליהודים תושבי המדינות הללו.

15. בהקדמתו למשנה כתב הרמב"ם "וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו בעד כל החיבורים... וביאר שם כל הטעויות אשר נמצאו לאשר היו לפניו בפסקי קודמיו, ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים" – והיינו שרק בעשרה מקומות חולק הרמב"ם על הרי"ף. כנראה שמאז ועד כתיבת האיגרת הזו (שנכתבה אחרי הופעת המשנה-תורה) כבר היו בידיו של רבינו למעלה משלושים מחלוקות עם הרי"ף (הערת הרי"ף שילת באיגרות הרמב"ם, הוצאתו).

16. מדוע באמת לא סיים הרמב"ם את פירושו לתלמוד?

מובן שאיש אינו מסוגל לענות על כך תשובה חד-משמעית, ועד אשר לא נמצא דברים שאמר או כתב על כך הרמב"ם עצמו, אין אתנו יודע עד מה. ובכל זאת ראויים לציון דבריו של הפרופ' ר' ישראל-משה תא-שמע (במאמרו 'פירוש הרמב"ם לתלמוד – חידה ודרך פתרונה').

לדבריו, ההנחה כי הרמב"ם לא הוציא לפועל את הרעיון לחבר פירוש על התלמוד כולו רק בגלל חוסר זמן איננה ביאור מספיק. בסופו של דבר שאלת ניצול הזמן תלויה בסדר העדיפויות שהאדם מציב לעצמו, ועובדה היא שהרמב"ם מצא את הזמן הדרוש לכתוב את ספר משנה-תורה, המורה-נבוכים וכמה ספרי רפואה, למרות טרדותיו הרבות.

לכן הוא משער שרבינו לא השלים את פירושו לתלמוד (או את הכשרתו מטייטה לחיבור מוכן להוצאה לאור) כי לפי הרמב"ם, המון העם אכן לא אמור לעסוק בעיון התלמוד,

פירוש המשניות – סדר טהרות
ויניצ'אה, ה'ש"ו (1545)

כמנהיג גדול בישראל: כאן הוא מטיף מוסר למידות ישרות, מחנך את צאן מרעייתו ומנחיל להם דעות ישרות, מניח יסודות וכללים באמונה, ובמידת הצורך אף יוצא בחרב ובחנית גם נגד גדולי עולם¹⁹, וכל זאת בגיל צעיר²⁰!

בשנים האחרונות, התגלה אוצר גדול: פירוש המשניות לחמשה (מתוך ששה) סדרי משנה בכתובת ידו המקורית של הרמב"ם בכבודו ובעצמו!

ספר המצוות

ספר המצוות
וורשא, ה'תרל"א (1870)

הספר השני שפרסם רבינו, אף הוא בשפה הערבית²¹, הוא ספר המצוות. בספר זה בירר וליבן הרמב"ם את יסודות מנין המצוות – וכל זה נוגע למבנה יצירתו הגדולה, המשנה-תורה, שהוא למעשה ספר ההלכה של המצוות.

ספר המצוות פותח ב"ד' שורשים' שהם כללים ברורים וחדים, הקובעים איזו מצווה ראויה להיכלל במנין תרי"ג המצוות ואיזו לא. למעשה, "ד' השורשים" הם עיקר החיבור, ועפ"י שורשים אלו כתב את החלק השני של הספר, שהוא פירוט תרי"ג המצוות, מחולק לרמ"ח מצוות עשה ושס"ה מצוות לא-תעשה. על "ד' השורשים" חיבר הרמב"ן ספר השגות שלם, וכנגדו קמו במהלך הדורות, נושאי-כלים להגן על הרמב"ם מפני השגותיו.

הרמב"ם לא כתב בפירוש מתי הוא כתב את ספר המצוות²².

19. למשנה-תורה שנכתב בלשון המשנה. ראה על זה להלן בפרק על ספר המצוות (פרק ט).

20. כנראה שהיה זה בתקופה שבין חתימת פירוש המשניות והתחלת כתיבת המשנה-תורה, ששניהם היו באותה שנה (ד'תקכ"ח 1168) – תקופה קצרה מאוד. יש גם מקום לשער, שאת כתיבת ספר המצוות התחיל עוד בשעה שכתב את פירוש המשניות. ראה על זה להלן בפרק ט – 'מתי כתב הרמב"ם את ספר המצוות?'

21. דוגמא אחת המלמדת על הכלל: בפירושו למסכת ראש השנה (פ"ב מ"ז) מאריך רבינו בדרכי קידוש החודש ומדגיש כי הדבר נוגע לעיקרי האמונה וכותב: "ואני מתפלל על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד...". והדברים הללו מכוונים נגד רבינו סעדיה גאון!

22. דוגמאות לכל אלו יבואו בפרקים על פירוש המשניות.

23. דבר זה מעורר פלא, שהרי זהו ספר שנכתב כהקדמה

ה'חיבור הגדול': משנה תורה

משנה תורה, ויניציה, ה'של"ד (1574)
המהדורה שיצאה לבקשתו של מרן ר"י קארו, על ידי הרמ"ע מפאנו

ה'חיבור הגדול'²³ של רבינו, הוא "היד החזקה אשר עשה משה" – ה'משנה תורה' בן י"ד הספרים. חיבור זה, הנקרא לעיתים 'רמב"ם', כולל את הלכות כל התורה כולה, על פי סדר מיוחד שיצר הרמב"ם ובסגנונו המיוחד. על היצירה הזו, אמרו רבותינו, חכמי ישראל בדורו ובדורות הבאים: "כמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים"²⁴, "ואחריו לא יהיה כן"²⁵. "לא קם כמוהו מימות רב אשי"²⁶!

"ישר כח משה רבינו!"

עשר שנים תמימות עמל הרמב"ם לכתוב את י"ד הספרים²⁷, מ"יסוד היסודות" בתחילתו, ועד "מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" בסופו. הוא החל את המלאכה הגדולה בגיל שלשים, בשנת ד'תתקכ"ח (1168), וסיים אותה בשנת ד'תתקל"ז (1177), לפני שהגיע לגיל ארבעים!

מסופר²⁸ כי "בלילה שהשלימו, בא לו בחלום רבינו מימון אביו ואדם אחר עמו, ואמר לו אביו: הנה לך

23. השם שהעניק הרמב"ם לספרו בכמה מקומות בכתביו.

24. כלשון רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, ממתנגדי המורה נבוכים (!), בלהט הויכוח (קבוצת מכתבים, איגרת ב): "כמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים... לא שמענו על זולתו שְׁפָלָל תורה שבעל־פה".

25. וכך משבח את הספר רבינו מנחם המאירי: "חיבור כולל ושלם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים... ואחריו לא יהיה כן" (הקדמת המאירי לבית הבחירה).

26. במילים אחרות: כולם מודים ומכירים במעמדו המיוחד של התלמוד הבבלי כעיקר התורה שבעל־פה לדורות עולם – כדברי הרמב"ם עצמו בהקדמתו למשנה תורה: "רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה". ובאותה מידה, מאז חתימת התלמוד בידי רב אשי ועד הרמב"ם, לא קם מחבר ולא נוצר חיבור שהשפעתו גדולה כמו המשנה תורה.

במרוצת הדורות, רעיון ההשוואה של חיבור המשנה תורה לחתימת התלמוד קיבל ביטוי על־ידי כמה מגדולי הראשונים והאחרונים. הנה כמה דוגמאות: רבי יוסף הלוי אבולעפיה (אחיו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה – הרמ"ה) כותב: "לא קם כמוהו מימות רבינא ורב אשי הרב הגדול רבינו משה זצ"ל... וכמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים, להכתיר

חיבורו בשלושה כתרים" (ראה באריכות בפרק יב). וכן כותב רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל לרמ"ה: "אמנם מימות רבינא ורב אשי לא קם בישראל עוד כמשה, להפליא עצה להגדיל תושיה... כי לא שמענו באזנינו ולא ספרו לנו אבותינו חבור ספר אשר חובר אחרי חבור הגמרא כחבור ספר משנה תורה" (אגרות הרמ"ה, סימן כא).

כשלוש מאות שנה אחר כך קובע רבי שלמה בן שמעון דוראן, הרשב"ש, בספרו מלחמת מצוה: "מימות רב אשי לא קם כרבינו משה – רבינו הגדול".

וכמאה שנה אחריו כותב הפוסק הנודע מראשוני האחרונים, רבי שמואל די מדינה: "אך ידענא כי חכמת הרמב"ם ז"ל גדלה עד השמים, ובכל החכמות לו עשר ידיים. גם חבור הי"ד מעיד על מי שחברו שאין כמוהו משעה שנחתם התלמוד עד עתה" (ש"ת מהרשד"ם, חלק יו"ד, סימן קצב).

27. "ומודיע אני משה להדרת הרב ר' יהונתן הכהן, וכל החכמים והחברים הקוראים את כתבי... כמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה" (אגרות הרמב"ם, עמ' תקב).

28. סדר הדורות, מתוך קונטרס כתב־יד בשם רבי דוד הנגיד (נכדו של הרמב"ם), הובא בשם הגדולים – מערכת גדולים מ'.

זה משה רבינו! ונבהל. ואמר לו: באתי לראות מה שעשית, וכשראה אמר: יישר כחך!". ואכן, דומה שמאז ועד היום, לא רק משה רבינו אומר לרמב"ם "יישר כוח", אלא עם ישראל כולו לא חדל מלהעריך ולהוקיר את היצירה הגדולה של רבינו משה.

לשון הזהב

בעלי הכללים קבעו²⁹ כי "כל דברי הרמב"ם הם בתכלית הדיוק ויש לדקדק ולפלפל בדבריו כאשר תוכל לדקדק בגמרא עצמה".

כוונתם בדברים אלו היא דווקא למשנה-תורה, שהרי את הספר הזה, שלא כשאר חיבוריו, כתב הרמב"ם בלשון הקודש, לשון שהתפרסמה בכינוי 'לשון הזהב'³⁰. בעקבות זאת מרבית חכמי-ישראל, מאז ועד היום הזה, לדייק ולדקדק דווקא במשנה-תורה³¹, לא רק בתוכן הספר, אלא גם בלשונו הברורה, המדויקת והצחה.

הרואה את הנולד

על ההצלחה הגדולה של פעלו, מעיד רבינו עצמו באיגרת שכתב כארבע עשרה שנה לאחר סיום המלאכה³²:

ונראה לנו שאנחנו קרבנו והקלנו עניינים רחוקים עמוקים, וקיבצנו וחיברנו עניינים מפוזרים ומפורדים... וכן עשינו גם בחיבור הגדול המכונה משנה-תורה אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת מאנשי הדת והחכמה, כשיהיה להם שכל טוב והכרה בדברי החיבור, וידיעה בפיזור הדברים ההם אשר קבצתם ואיך סידרתם.

איגרת תחיית המתים

מדברי רבינו כאן עולה כי לא היה לו שום ספק בהצלחת המפעל, אך מאידך היה מודע היטב לכך, שעדיין לא כולם "הכירו את מעלתו" של הספר, ויש אף כאלו שהתנגדו לו בכל תוקף³³. "איזהו חכם? הרואה את הנולד". כשם שחזה הרמב"ם את המחלוקת שעתידה לפרוץ, כך ראה והבין כי במשך הזמן תשקוט הסערה וההתנגדות תעלם, וסוף-כל-סוף "כשתסור הקנאה... יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו" – נבואה שאכן התקיימה במילואה.

וכך הם דברי המחבר שכתב לתלמידו החביב, רבי יוסף ב"ר יהודה:

וכל מה שספרת לנו ממי שלא יקבלו כפי שראוי לקבלו – אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק... וזה כלל אחר: יורה שלא ארע לי מה שלא עלה על לבי.

איגרות הרמב"ם, עמ' ש

ואכן, על אף שמאז ימי הרמב"ם התקבלו בקהילות הספרדיות והאשכנזיות, חיבורי פסיקה אחרים כמו ה'ארבעה טורים' של רבי יעקב בן הרא"ש, והשולחן-ערוך של מרן רבי יוסף קארו עם הגהות הרמ"א, בכל זאת לא פחתה ההערצה העצומה למשנה-תורה של הרמב"ם, ולא נס ליחה³⁴. אדרבה, מדור לדור היא הולכת וגוברת, ומספרם של לומדי הרמב"ם, ההוגים בו, המדייקים בפסיקותיו ועמלים על דיוקי לשונו, רק הולך ומתעצם.

29. 'יד מלאכי כללי הפוסקים כללי הרמב"ם והראב"ד', וכביסוס לדבריו מציין ל"משפטי שמואל סימן ק"ך והמגדל עוז בדוכתי טובא".

אישות פי"ז ה"י).

32. בשנת ד'תתקנ"א (1191).

33. כפי שנתאר בהרחבה בפרק יד - 'טענות וביקורות על המשנה-תורה'.

34. ראה על זה בפרק יז - 'קול גדול ולא יוסף: השפעת המשנה תורה לדורות'.

30. ראה על זה בפרק יב - 'להכתיר חיבורו בשלשה כתרים'.

31. וכדברי רבי מאיר שמחה הכהן מדינסק: "אולם נראה דיש כאן דקדוק גדול ללשונו הזהב..." (אור-שמח, הלכות

חבל על דאבדין

רצתה ההשגחה העליונה וכתב ידו המקורי של הרמב"ם לפירוש-המשניות השתמר ולא אבד, כפי שהזכרנו לעיל. למעשה, פירוש-המשניות כתוב במקורו בערבית, שפה שרוב תופסי התורה אינם מצויים בה, ומשום כך לא כולם יכולים ליהנות לגמרי מגילוי זה. לעומת זאת, לדאבוננו, כתב-היד המקורי של המשנה-תורה, הספר שכל בית ישראל נשען עליו, והספר שבו מדייקים והוגים – אבד ואיננו. והרי אילו היה לפנינו היה פותר הררי ספיקות! ולא נותר אלא לומר בצער 'חבל על דאבדין'.

יוצאים מכלל זה הם כעשרים דפים בלבד מספר-משפטים (בעיקר מהלכות שכירות) שנשתמרו בגניזה הקהירית בכתב-יד קדשו של הרמב"ם והתגלו בדורות האחרונים³⁵. אגב: יש בעמודים הללו הצצה נדירה 'שולחן העבודה' של רבינו: כל עוד היה הרמב"ם בחיים חיותו לא נחתם המשנה-תורה לגמרי, ובדפים אלו אפשר להבחין כיצד נהג לכתוב ולמחוק, לשנות ולתקן, הן בלשון והן בתוכן, בין השיטין ובשולי הגליון.

מורה-נבוכים

מורה נבוכים עם מפרשים
ויניצחא, ה'שי"א (1550)

כשם שעל ידי חיבור המשנה-תורה היה רבינו משה בן מימון לרבים המובהק של כלל ישראל בהלכה, כך באמצעות המורה-נבוכים³⁶ היה למורם ומדריכם בהשקפה, והוא זה ששינה את אופן המחשבה היהודית לדורות עולם.

ה'מורה', שנכתב בערבית, הוא ספר המוקדש לליבון יסודות במחשבה, כמו: ביטויי 'הגשמת הבורא' (אנושיות כלפי הקב"ה), ביאור מעשה-בראשית ומעשה-מרכבה, השגחה פרטית, מהות הנבואה וטעמי המצוות.

גם קודם הופעת אורו הגדול של הרמב"ם, היו מגדולי ישראל שנגעו ואף העמיקו בסוגיות אלו³⁷, אך ספרו של הרמב"ם הוא מקיף ויסודי יותר מכל קודמיו, וכעדותו של רבינו עצמו כי בנושאים שבהם דן ה'מורה' "לא נכתב בהם ספר באומה בזמני הגלות הללו"³⁸.

כעשר שנים אחר שסיים את המשנה-תורה, החל הרמב"ם בשנת ד'תתקמ"ז (1187), בכתבת ה'מורה', וסיימו בערך בשנת ד'תתקנ"א (1191). שלא כמו המשנה-תורה שנכתב בשעה שהיה הרמב"ם שרוי בשקט ובשלווה יחסית, ופרנסתו היתה מצויה לו בעזרת אחיו ר' דוד, הרי שבעת כתיבת ה'מורה' המצב היה שונה לחלוטין: בעקבות מותו של אחיו נאלץ הרמב"ם לשמש כרופא, דבר שגזל ממנו זמן רב וכמעט שלא נותר לו פנאי לעצמו, ובנוסף לכך היה מעורב מאד בעסקי הקהל.

ספר לתלמידו החביב

למרות הכל, נטל הרמב"ם על עצמו את המשימה הגדולה לכתוב את ה'מורה', וזאת בעקבות בקשת

36. מורה-הנבוכים (עם ה"א). כך הוא נזכר בכמה מכתבי הראשונים. אמנם הקיצור המקובל הוא: 'מו"נ' בראשי-תיבות.

37. הספר הראשון הנמצא בידינו בתחום זה הוא האמונות-והדעות של רבינו סעדיה גאון. אחריו היה 'הכוזרי' של רבי יהודה הלוי.

38. דברי הרמב"ם בהקדמת ה'מורה'.

35. עמודים אלו נמצאו בין קטעי הגניזה הקהירית, נתגלו לאוצר הספרים הבדליאני אשר באוקספורד, אנגליה, ונדפסו לראשונה בספר 'קטעים מספר יד החזקה לרבינו משה בן מימון', לונדון, ת"ש. דפים נוספים מספר הרמב"ם יצאו לאור ב'המכילתא דרשב"י' מאת הרב מ"מ כשר, הוצאה שניה, ירושלים תש"מ, עמ' ר"ד ואילך.

והפצרת תלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה שהיה מושלם בידיעת התורה, אך נבון מול פשטי המקראות שהיו נראים לו כסתירות. תלמיד זה הוא שעורר את רבינו לחבר את ה'מורה נבוכים'³⁹. ומאחר שהספר כבר נכתב, לא מנע רבינו את אורו אף משאר ה'נבוכים'.

כברק המבריק: מושגי האמת נוצצים ונעלמים

שונים שני חיבוריו הגדולים של הרמב"ם זה מזה כמטחוי קשת – בעוד המשנה-תורה ההלכתי נכתב לכל יהודי "לקטן ולגדול"⁴⁰, דבר המודגש בכל פרט בספר, הרי את ה'מורה' כתב ליחיד-סגולה ואנשי-מעלה, וכולו אומר "כבוד אלוקים הסתר דבר"⁴¹.

את ההבדל הזה אנו למדים מדברי הרמב"ם עצמו, וכך כותב המחבר:

כללו של דבר: אני הגבה... לא אמצא עצה ללמד אמת אלא על ידי כך שיתאים למעולה אחד ולא יתאים לעשרת אלפים סכלים. הריני מעדיף לאמרו בשבילו ולא אחוש לגיוני אותם ההמון המרובים. ואטפל בהצללת אותו הנעלה היחיד.

הקדמת הרמב"ם למורה נבוכים

מטבע הדברים, כיוון שכל אחד משני ספרים אלו מיועד לקהל שונה, בחר המחבר לשנות את סגנון הכתיבה בין ספר לספר. ואכן, רבינו הרמב"ם הראה את כשרונו הנפלא בעריכת חיבוריו. המשנה-תורה, שמיועד להיות חיבור 'עממי' השווה לכל נפש, נכתב בשפה ברורה ונערך כבנין תלפיות מרהיב, המסודר בטוב טעם ודעת. לעומת זאת, את ה'מורה' חיבר כ'מסתיר ומגלה' – **מסתיר** למי שלא מיועד לעמוד על דעתו האמיתית של מחברו, ו**מגלה** למי שיש לו הכנות מרובות בחכמת הפילוסופיה ובאמונת ה' טהורה.

בהקדמתו ל'מורה' הרמב"ם מזהיר את הקוראים, שאילו יבוא אדם ללמוד את ה'מורה' ללא הכנה והכשרה ראויה (אף אם הוא גדול בלימוד התורה), הוא עלול להנזק עד כדי "כפירה מוחלטת":

דע כי ההתחלה (=שיפתח האדם ראשית לימודיו ותחילת השכלתו) במדע זה מזיק מאוד... אם יתחיל במדע הזה האלוף, לא רק שיגרום בלבולים בלבד בדעותיו, אלא אף כפירה מוחלטת! והרי הוא דומה לדעתי כמי שמזין את הנער היונק בלחם-חיטה ובשר ושתיית יין שהוא ימיתהו בלי ספק, לא מפני שהם מאכלים רעים ובלתי טבעיים לאדם, אלא בשל חולשת הניזון בהם מכדי לעכלם כדי שתושג בהם התועלת.

מורה נבוכים, חלק א פרק לג

ואכן, נושאים כה עמוקים ומופשטים לא יכולים להיכתב בסגנון המקובל והרגיל, ולכן את דרך הלימוד במושכלות הללו, מדמה המחבר ל'הברקת הברק', שברגע אחד מאיר אל תוך ההבנה וברגע שאחריו הוא מתרחק כלא היה.

וכך הוא כותב:

ולכן אל תבקש⁴² ממני כאן אלא ראשי הפרקים, ואפילו אותם ראשי הפרקים אינם אלא ב'מאמר' זה לפי סדר ולא ברציפות, אלא מפוזרים ומעורבים בענינים אחרים ממה שאני חושב לבאר. כי מטירתי שיהיו מושגי האמת נוצצים מתוכם ושוב נעלמים.

39. ומעשה שהיה כך היה: תלמיד זה הגיע למצרים ממרחקים כדי לקבל תורה מהרמב"ם. כאשר הבחין רבינו בכישרונותיו ורצונו העז לעמוד על כל דבר-שכל, החל להשפיע לו מטובו וחכמתו לרוב ובמשך הזמן נוצרה אהבה חזקה בין הרמב"ם ורבי יוסף. התלמיד הפציר ברבו שיגלה לו את "סודות ספרי הנבואה", ואכן הרמב"ם הסכים לערוך בשבילו את ה'מורה'.

40. כלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וראיתי לחבר... דברים ברורים קרובים נכונים... עד שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה".

41. משלי כהב.

42. הספר נכתב בלשון נוכח-יחיד, כיון שהוא יועד בעיקרו לרבי יוסף ב"ר יהודה.

39. ומעשה שהיה כך היה: תלמיד זה הגיע למצרים ממרחקים כדי לקבל תורה מהרמב"ם. כאשר הבחין רבינו בכישרונותיו ורצונו העז לעמוד על כל דבר-שכל, החל להשפיע לו מטובו וחכמתו לרוב ובמשך הזמן נוצרה אהבה חזקה בין הרמב"ם ורבי יוסף. התלמיד הפציר ברבו שיגלה לו את "סודות ספרי הנבואה", ואכן הרמב"ם הסכים לערוך בשבילו את ה'מורה'.

...ולא תחשוב שהסודות העצומות ההם ידועות עד תכליתם ואחריתם לאחד ממנו – לא כן! אבל פעם יוצץ לנו האמת עד שנחשבנו יום (=שנראה את האמת כאילו היא יום), ואחר כך יעלימוהו... עד שנשוב בליל חשוך (=חוסר ידיעה כאילו הוא לילה ואפילה)... ונהיה כמי שיברק עליו הברק פעם אחר פעם.

הקדמת הרמב"ם למורה-נבוכים

וכאן אנו עדים לתופעה נדירה ונפלאה: בספריו הקודמים כבר הוכיח רבינו את יכולת כתיבתו בשפה הערבית, בלשון הגמרא ובלשון המשנה, וכעת, ב'מורה' מתגלה לפנינו סגנון כתיבה חדש – סגנון שיגרום לספר להיות חתום וסתום בפני מי שאינו ראוי לו!

ייתכן גם שאדם ילמד את ה'מורה' ויטייג על כוחו ללמוד את כל הספר ולהעמיק בכל מילה, אך לאמיתו של דבר, למרות שהוא סבור שהוא מבין את הדברים על בוריים, לא כיוון כלל לדעת הרמב"ם!

המחלוקת וההתנגדות הגדולה

מורה נבוכים עם מפרשים
ורשה, תרל"ב (1872)

התרגום של המורה-נבוכים מערבית ל'לשון הקודש', נשלם בחיי הרמב"ם בידי האמונות של רבי שמואל ׳ תיבון מפרובנס, שקיבל הדרכה לתרגום הספר מהמחבר עצמו, ובתרגומו פתח את הספר לעיונם של חכמי צרפת ואשכנז. יחד עם זאת, עם התרגום פרצה גם המחלוקת וההתנגדות הגדולה לרמב"ם.

על המחלוקת הגדולה הזו נאריך במקום אחר⁴³, אך כאן נציין כי כשם שלגבי המשנה-תורה, הרמב"ם ראה את הנולד וצפה את ההתנגדות, אלא שהיה בטוח כי בסופו של דבר ההתנגדות תשקוט והחיבור יתקבל, כך גם לגבי המורה-נבוכים. רבינו ראה מראש את העתיד-לבוא, וכאמור, חשש כי אפילו גדולי ישראל שהוגים יומם ולילה בים-התלמוד, אך אם אין להם מספיק ידע מוקדם בחכמת הפילוסופיה, עלולים לטעות ולהשתבש בהבנת הדברים.

וכך מעיד במפורש בנו רבינו אברהם:

ואין עליהם תלונה שלא הבינו דברי מורה-הנבוכים וספר המדע, כי אין להם כח מדע, "כי כאיש גבורתו"⁴⁴.

...והוא אבא ז"ל ראה בעין שכלו וידע הנולד, כי החכם יראה הנולד, וידע כשיתפשט זה הספר של מורה הנבוכים ויעמדו על דבריו רבים, יוקשה על המשתבשים בחכמתם החכמים בעיניהם, ואמר שכוונתו ללמוד חכם אחד דרך האמת ואע"פ שלא יבינו דבריו אלף כסילים.

מלחמות ה', מהדורת הרב ה. מרגליות, מוסד הרב קוק, עמ' נה

הפולמוס סביב ה'מורה' היה חריף ביותר: עדות בישראל התפלגו, חרמות הוכרזו והספר נשרף⁴⁵, ועד עצם היום הזה יש מתנגדים ללימוד ב'מורה נבוכים'.

43. ראה ספר-המבוא, כך ג, בפרק על ה'המורה'.

44. שופטים ח:כא.

45. לא רק את ה'מורה' שרפו אלא גם את 'ספר המדע', הספר הראשון של המשנה-תורה. רבינו אברהם בן הרמב"ם במכתבו ששלח לקהילות פרובנס כדי להגן על כבוד אביו ותורתו, פרס את סיפור המחלוקת כפי שהגיע לאוזניו: "הוציאו הקול

בארצנו כי ספרי הרב אבינו ז"ל, מורה-הנבוכים וספר המדע שרפו אותם, החלק האחד מאנשי מונפלי"ר בכח השרים העוזרים אותם... ולא ידענו הדבר על בוריו עד שבאה לידינו מעכו... מגילת ספר, נותנת אמרי ספר, הגידה לנו המעשה האיך היה מתחילתו ועד סופו, ושריפת הספרים היאך נשרפו... (מלחמות ה', מהדורת הרב ה. מרגליות, מוסד הרב קוק, עמ' נה).

הגיעו דברים לידי כך שאחד מגדולי ישראל, רבי יעקב עמדין, כתב שלא הרמב"ם חיבר את הספר!:

ספר מורה הנבוכים אינו מעשה ידי אומן המחבר הגדול הרמב"ם, אלא מאחר שרצה ליחנק, תלה עצמו באילן גדול⁴⁶... או שמא תרי הרמב"ם הווי⁴⁷.

סידור היעב"ץ, בית יעקב, חלון שביעי

אף שדעה זו של היעב"ץ לא נתקבלה⁴⁸, עובדה היא שלמעשה מכמה בחינות, הספר היה, ונשאר עד היום הזה, סוד חתום, וכפי שהרמב"ם עצמו קרא לנושאים הנידונים בו "סודות התורה".

סתומה (כמו דברים אחרים מפרי עטו שלא מובנים). ולא זו בלבד אלא שהיעב"ץ עצמו בפירושו למשנה-תורה מתייחס למורה-נבוכים כחיבור של הרמב"ם כדבר פשוט, מבלי כל הסתייגות! וז"ל: "אכן הרב במורה נבוכים הרבה לחקור... און ותקן משלים הרבה, והוא יסוד הספר ההוא. כוונתו היתה לשם שמים, לפי זמנו דיבר שגברה האפיקורסות בעולם באין מכלים דבר, אמנם אינו שווה לכל נפש ולמי שאינו שלם בדעת" (יד יעבץ, הלכות יסודי התורה פ"א ה"ד).

48. ולכן מצאנו שהיו גדולי ישראל במשך הדורות שעסקו ב'מורה'. ראה על זה בספר-המבוא, כרך ג, בפרק 'המורה'.

46. עפ"י הגמרא (פסחים קיב, א), "אם בקשת ליחנק היתלה באילן גדול" ומפרש רש"י "אם בקשת ליחנק – לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך. היתלה באילן גדול – אמור בשם אדם גדול".

47. בן-דורו של היעב"ץ הוא החיד"א (ב'שם הגדולים' ערך הרמב"ם) מצא לנכון להתייחס לדברים אלה של היעב"ץ ומפריך אותם בנימוק שבעת הפולמוס הגדול נגד ה'מורה', אף אחד ממתנגדי הרמב"ם לא טען שהרמב"ם לא היה המחבר. בנוסף לכך, רבינו אברהם בן הרמב"ם הזכיר כמה וכמה פעמים את ה'מורה' בשם אביו. ודברי היעב"ץ נשארו חידה

רבי יעקב ב"ר צבי עמדין – יעב"ץ

ה'תנ"ח (1698) - ה'תקל"ו (1776) אלטונה, גרמניה

בנו של ה'חכם צבי'. מכונה רבי יעקב כ'יעב"ץ' ר"ת – יע'קב ב'ן צ'בי, וכפי שהוא מסביר בעצמו: "מעשה כשהייתי תינוק מורכב בחיקו של אבא מארי ז"ל הגאון החסיד צבי, תפארת ישראל, ושאלתי פעם אחת על חתימתו הקצרה, צבי בלי זכרון שם אביו ז"ל, והשיבני דבר: "הלא היא ר"ת: צבי בן יעקב". ובפיו מלא [המשיך] לאמר: "כשתזכה אתה בני להתחכם בתורה, ותכתוב ספרים ודברי חכמה, ותחתום שמך עד"ז – "יעב"ץ", ר"ת: יע'קב ב'ן צ'בי" (מתוך הקדמתו ל'שאלת-יעב"ץ").

עד גיל שבע-עשרה למד תורה אצל אביו ה'חכם צבי', ואחר כך למד באמסטרדם. בשנת ה'תפ"ח (1728) נתקבל לאב"ד בעיר עמדין, ומאז נודע בשם 'רבי יעקב עמדין'. ארבע שנים כיהן ברבנות, אך עקב חריפותו ועמידתו על האמת, התפטר מכהונתו. מאז, סירב לכהן ברבנות עד סוף ימיו, והתפרנס מעסקי המסחר. עקב נסיונו העגום ברבנות, היה נוהג לומר בדרך הלצה: "ברוך אתה... שלא עשני אב"ד" (ר"ת: א'ב ב'ית ד'ין – משחק מילים מברכות השחר: "שלא עשני עבד"). אחר כך חזר לעיר מולדתו אלטונה, ולימים, קיבל רשות ממלך דנמרק לייסד בית-דפוס באלטונה, וכך הדפיס את ספריו בכוחות עצמו.

קנאי בן קנאי היה היעב"ץ. וכמו אביו ה'חכם צבי', כך גם היעב"ץ לחם בכל עוז נגד כל מה שראה בו סטייה שבתאית (מכת שבת-צבי). בעוז רוחו חרץ את דינו של רבי יהונתן אייבשיץ כשבתאי. וכך היה המעשה: בתקופה מסוימת באלטונה פרצה מגפה שפגעה קשות ביולדות, ובהיות רבי יהונתן אייבשיץ ידוע כעושה נפלאות, בעל קבלה מעשית, וכותב קמיעות, פנו אליו הציבור שיכתוב להם קמיעות. אחד ממתנגדי רבי יהונתן, פתח את אחד הקמיעות, והעלה כי לדעתו יש בהם רמז שבתאי, והציג אותו לפני היעב"ץ. רבי יעקב הכריז כי כותב הקמיע הזה אחת דינו – שבתאי, ומאז החל פולמוס חריף ביניהם, שלא פסק כל ימיהם.

ר"י עמדין היה סופר מהיר וחיבר כחמשים ספרים בכל תחומי התורה, ומהם: לחם שמים – פירוש על המשנה; שאילות יעב"ץ – שו"ת בהלכה; מור וקציעה – פירושים וחיידושים על שו"ע; תורת הקנאות – על מלחמתו ברבי יהונתן אייבשיץ. אחד מספריו המפורסמים, הוא פירושו המעמיק והמקיף לסידור התפילה. פירושו נכתב על דרך הפשט והסוד, וכלל בו גם דקדוקי נוסחאות, והלכות. לפני כל קטע של התפילה, הוא מוסיף הקדמות, ומבהיר למתפלל לפני איזה קטע הוא עומד, וכיצד ראוי לו לכוון. חשיבות היסטורית נודעת לחיבורו 'מגילת ספר', בספר זה סקר את קורות חייו ותולדות אביו ה'חכם צבי', וזכרונות עצמו.

ה'מורה' והגאונים מדווינסק

מפענח צפונות

בירורי שיטות הגאון הרוגצ'ובי,
ירושלים, ה'תשל"ו (1976)

אור שמח על הרמב"ם

פירושו של רבי מאיר שמחה הכהן
ורשה, ה'ת"ר (1910)

יחס נוסף בלתי צפוי למורה-נבוכים, מתגלה בכתביו של גאון הדורות, רבי יוסף רוזין, המכונה ה'גאון הרוגצ'ובי' (נפטר בשנת ה'תרצ"ו-1936). הגאון למד את ה'מורה' לפי דרך ההלכה, כלומר, הוא לקח מושגים פילוסופיים מובהקים מה'מורה', וביאר דרכם סוגיות קשות בתלמוד, והלכות במשנה-תורה. סדר ספריו על הרמב"ם נקראת: 'צפנת פענח'.

תלמידו, הרב מנחם מנדל כשר, חיבר ספר המפענח את מושגיו של הרוגצ'ובי (כולל גם מושגים ב'מורה'), שקרא לו: מפענח-צפונות⁴⁹. כך, שהמושגים הפילוסופיים של הרמב"ם ב'מורה', כמו 'חומר' ו'צורה'; 'כמות' ו'איכות'; 'פועל', פעולה ונפעל'; 'נקודה' ו'הרכבה' – הופכים לדרך ללבן סוגיות בגמרא!

את היחס המכובד ל'מורה' מצינו גם אצל בן-עירו (דווינסק) וזמנו של הרוגצ'ובי, הלוא הוא רבי מאיר

שמחה הכהן (נפטר בחודש אלול ה'תרפ"ו-1925). בפירושו הגדול על הרמב"ם – אור-שמח – מרבה הוא להביא ולצטט מספר מורה-הנבוכים כהמשך וסייעתא לדברי המשנה-תורה⁵⁰.

במיוחד יש לציין לאריכות הגדולה בהלכות תשובה בקשר לשאלה המפורסמת של ידיעה ובחירה⁵¹, שם מאריך האור-שמח להצדיק את הרמב"ם מהשגת הראב"ד. מעניין הדבר שרבי שמחה הכהן כתב זאת בצעירותו כתשובה לאחד ממכיריו כשהוא מתחנך "שמע נא בקול משה עבד השם בן מימון", ואף מצא הגאון לנכון להעתיק את כל האריכות בספרו ההלכתי ה'אור שמח'.

הנה קטע קצר מתוך האריכות:

להבין דברי רבינו אעתיק מה שכתבתי בימי עלומי... [אחר אריכות, מסיים]

סוף דבר אין לך תירוץ על השאלה העמוקה, וכבר משלו משלים, כמו שניים מתכסים בשמלה אחת אשר אינה מחזקת לכסות רק אחד, כאשר ימשוך ויתכסה זה, יתגלה זה, ככה קצר מצע השכל לקבץ בידיעתו הידיעה עם הבחירה, וכאשר יחזיק האחת תתנגד השנית, והשמאל או הימין, לבך תשית לבן מימון, הוא רבינו משה בספרו המדע באורך, כי הבורא יתברך ודעתו אחד, ודעתו אינו נוסף עליו כו', רק הוא עצמותו יתברך, עד כי לא יכולים לגדור בשם מדע כלל, כי הוא לא יוגדר בהשגות הנבראים, וכמו שלא יכול האדם להשיג הבורא, ואם נשיג הבורא שאינו מושג כלום, אין זה קוצר השגתינו והיא תפארתנו, כאשר אמר החכם "תכלית ידיעה שלא אדעך", וכאשר לא יוכל החוש הראות להשיג דבר הנשמע, ששניהם מוגבלים, אין יתכן שדעתנו תשיג דעת הבורא, שאינו נוסף עליו, רק ממעשיו הכרנוהו שהוא נעדר מהעדר הידיעה, ואין ומה אינו מושג, ואין תרצה להתבונן איכות ידיעתו, וזה ממש כאשר תשאל מהות ואיכות חלילה וחלילה בבורא יתברך.

ואין זה תשובה של 'אינו יודע' כאשר חשב הראב"ד, שכתב עליו שלא נהג מנהג החכמים, רק הוא הראה בקוצר מה שהאריך במורה, כי הבורא יתברך אין דעתו נוסף ומחולק מאתו (כאשר היא אל האדם, שנוספת תמיד ומתפרדת לפעמים ממנו) ואם כן הלא הוא אינו מושג ומוגבל, כך ידיעתו אינו מושג ומוגבל.

ואתה בן אדם, האם דמית לעלות לרום רקיע ולתהומות החכמות לשאול במופלא ממך, הלא שמעתי עליך כי כביר מצאה ידך⁵² בחכמת המדידה והחשבון... ואם אינו מובן לך דעת השם

51. השאלה, כיצד ידיעת הבורא את כל העתיד להתרחש אינה סותרת את הבחירה החופשית של האדם, הטרידה מאוד את חוקרי-ישראל ובראשם את הרמב"ם. הוא מעלה את השאלה ומסיק כי זו אכן סתירה גדולה, ואין ביכולת האדם לבוא על פתרונה.

52. עפ"י לשון הכתוב (איוב לא:כה) "יְכִי כְבִּיר מִצָּאָה יְדִי".

49. יחד עם זאת, הוציא לאור הרב כשר גם את ההערות שכתב הרוגצ'ובי על גליון ה'מורה' הפרטי שלו.

50. ראה למשל באור-שמח הלכות דעות "נתבאר יפה במורה פרק נ"ד עיין שם". יש להוסיף, שגם בפירושו המפורסם על התורה: ה'משך חכמה', לא משה ידו מחיבוריו של הרמב"ם, ומרבה לצטט מהם ולדון בהם בדרכו המיוחדת גם שם.

הלא תיגע עצמך לחתור מסילות בדברים לא יכוננו ובתירוצים בדוים, ולא בינות כי עצם המושכל גבוה לאין סוף וחקר מחכמתך מבינתך הקרוצים לך מאלקי השמים.

לכן אם תרצה לבלי לנטות הדרך שמאל או ימין שמע נא בקול משה עבד השם בן מימון, הוא נתן לך לפי קוצר דעתך להבין, ותנוח ותעמוד לקץ הימין...

אור שמח, הלכות תשובה פרק ה הלכה א

כך אנו זוכים לראות, את השפעתו העצומה של הרמב"ם, שנים לאחר שנכתב ה'מורה', הוא הופך בידי גדולי ישראל לכלי להעמיק יותר בתורת ישראל, בהלכה ובמחשבה.

ספרי רפואה

אחד מעשרה ספרי רפואה של הרמב"ם
ירושלים, ה'תרמ"ה (1885)

מפורסם הרמב"ם כרופא חולים. הוא היה רופאו האישי של מלך מצרים, וגם אנשים פשוטים היו באים להתרפא אצלו. בנוסף לכך, כתב רבינו בסוף ימיו הדרכות בעניינים רפואיים – חלק מהם הביא כבר במשנה-תורה⁵³, משום שראה בכך מעלה דתית, וחלק מעבודת ה'!

הנה דבריו המפורסמים:

הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה, לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף, ולהנהיג עצמו בדברים המברין והמחלימים...

הלכות דעות פרק ד, הלכה א

בנוסף למה שכתב במשנה-תורה, רבינו חיבר לפחות עשרה ספרים חשובים, כולם בערבית, העוסקים בתחומים שונים ברפואה, וכמה מהם נכתבו לפי דרישת הסולטן⁵⁴.

ספרי הרפואה של הרמב"ם הם בעיקר קיצורים ועיבודים של ספרי רפואה קדומים⁵⁵, וההדרכות הרפואיות של הרמב"ם הן בדרך כלל 'רפואה מונעת' – כללי התנהגות, שהנוהג לפיהם "אני ערב לו שאינו בא לידי חולי"⁵⁶. רבינו גם מדגיש כי יש קשר הדוק בין הגוף לבין הנפש, ולכן רפואת הגוף תלויה ברפואת הנפש, והרגשתו הנפשית של האדם יכולה להועיל או חלילה להזיק לבריאות גופו. רעיון זה התגלה ואומץ רק בתקופה האחרונה ע"י הרופאים של דורנו.

בדומה לספרי הקודש שלו, (מלבד המשנה-תורה), גם ספרי הרפואה שחיבר הרמב"ם נכתבו בשפה הערבית ותורגמו לשפות אחרות. בראש ובראשונה לעברית, וכן ללטינית – שפת המשכילים והמלומדים בימי הביניים.

כתבי-הרפואה של הרמב"ם יצאו לאור בדורנו על פי כתבי-יד עם מבוא, ביאורים והשלמות בארבעה כרכים בשם 'רבונו משה בן מימון – כתבים רפואיים'⁵⁷.

53. בעיקר בפרק רביעי של הלכות דעות.

54. חיבורים רפואיים נוספים הם 'הנהגות-הבריאות' שנכתב עבור הסולטן אלמלק אל-פאדיל. הסולטן היה בנערותו קל-דעת, וחיי ההוללות הזיקו לגופו ורוחו. בעלותו על כס המלכות ביקש מהרמב"ם – רופא החצר – להורות לו דרך לחזק את את בריאותו ולמטרה זו כתב הרמב"ם את הספר הזה. וכן ספרי-הסמים [=התרופות] בענייני עזרה ראשונה להכשות נחשים ונשיכת כלבים שוטים או דבורים (בימי הביניים היו נפוצים מקרי מוות מפגיעות כאלו). גם הספר הזה נכתב לבקשת הסולטן ותורגם בימי הביניים לכמה שפות.

55. למשל, פרקי-משה (הידוע גם כ'ספר-הרפואות') הוא קיצור של ספרי הרופא היווני הנודע גאלינוס, שחיבוריו

הרפואיים התקבלו ללא עוררין בתקופת ימי-הביניים, שנמשכה למעלה מאלף שנה. יש לציין כי כשם שהרמב"ם הוקיר את אריסטו בענייני פילוסופיה, כך העריך את גאלינוס בענייני רפואה. מאידך, בדומה ליחס של הרמב"ם לאריסטו שאינו מקבל את כל דבריו אלא לחם נגדו בכמה תחומים, כמו קדמות העולם, כן הדבר בקשר לגאלינוס. הפרק האחרון של פרקי-משה, 'מלחמת הקודש בגאלינוס' מכיל פולמוס חריף נגד כמה מדעותיו של הרופא היווני הנודע. בין היתר מליץ יושר על משה רבינו שגאלינוס הקשה עליו בדבריו.

56. לשון הרמב"ם בהלכות דעות פ"ד ה"כ.

57. על ידי ד"ר זיסמן מונטר בהוצאת מוסד הרב קוק, תשי"ז.

איגרות הרמב"ם

הרמב"ם לא היה רק מחבר ומורה־דרך לדורות, כי־אם גם שר ונגיד לעמו, מנהיג לבני דורו. הוא עמד בפרץ מול גזירות קשות ושלח מכתבי עזרה ועידוד לאחיו המתייסרים בכבשן הגלות. ובניגוד ל'תשובות הרמב"ם' שעוסקות בעיקר בענייני הלכה, הרי ש'איגרות הרמב"ם' עוסקות בנושאי מחשבה והשקפה, ובענייני צרכי־ציבור. איגרות אלו נשלחו לאישים פרטיים ולקהילות שונות ברחבי העולם, מימי בחרות ועד לשנותיו האחרונות.

שלשה מאיגרות אלו קובעות ברכה לעצמם: **איגרת השמד** – ששלח בצעירותו; **איגרת תימן** – ששלח באמצע שנותיו, ממצרים תימנה; ו**איגרת תחיית המתים** ששולחה לכל קהילות ישראל בערוב ימיו.

איגרת השמד

איגרת־השמד, שכתב הרמב"ם בצעירותו בעת שהיה גר במרוקו, היא האיגרת הראשונה של הרמב"ם הידועה לנו. באיגרת זו, שמקורה לא נשתמר ובידינו תרגומים שונים שלה בלבד, דן הרמב"ם בתגובה היהודית הראויה לתופעת השמד במרוקו ובספרד.

האיגרת, הידועה גם כ'מאמר קידוש השם', נכתבה כתגובה ל'מאמר' שכתב חכם אלמוני, אשר יצא בחריפות כנגד היהודים בזמנו שלא היה בכוחם לעמוד נגד השמד הנורא, וכדי לפייס את המוסלמים קיבלו בפייהם את הדת האיסלמית. הרמב"ם יצא נגד ה"חכם" בחריפות, וקבע שהאנוסים שנאלצו להתאסלם למראית עין כדי להציל את חייהם, אין דינם כדין עובדי עבודה זרה, ולא חל עליהם הכלל של "ייהרג ואל יעבור". עם זאת, הפציר בהם לעזוב את ארצם מהר ככל האפשר, כדי שיוכלו לקיים את אמונתם בגלוי במקום שאין בו רדיפות ואינוס לשמד.

...והעצה שאני יועץ לעצמי... לי ולאהובי ולכל המבקש ממני עצה – שיצא מאלו המקומות, וילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו ולקיים תורתו בלא אונס, ולא יפחד.

סיום איגרת השמד

בדבר זה היווה רבינו דוגמא־חיה, כאשר הוא ומשפחתו ברחו ממרוקו, ובהזדמנות הראשונה עלו לארץ ישראל⁵⁸.

מה שמפליא ביותר באיגרת זו, הוא רוח החמלה והאהבה הנושבת מכל שורה ושורה לכל אשר בשם ישראל יכונה. רבינו משה בן מימון הצעיר, כמשה רבינו בשעתו, מלא רחמים על כל עם ישראל.

איגרת תימן

הרמב"ם כתב את איגרת־תימן בשנת ד'תתקל"ד (1174)⁵⁹, בעקבות קריאה להצלה שהגיעה אליו מיהודי תימן. בימים ההם התחוללו שם סעירות גדולות שאיימו לגדוע את קרן ישראל במדינה זו. גדולי וחכמי תימן, ובראשם רבי יעקב ב"ר נתנאל פיומי⁶⁰, פנו אל הרמב"ם, האיש שראו בו את מנהיגם הרוחני, ובקשו כי יסייע בידם. רבינו, שהיה אז באמצע כתיבת חיבורו הגדול המשנה־תורה, הקדיש מזמנו היקר כדי לעזור לאחיו במצור.

כי האיגרת יצאה בין השנים ד'תתקכ"ח–כ"ט (1168–1169). בפנים כתבנו עפ"י השערתו וכן עפ"י הוכחותיו של הר"י שילת באיגרת תימן שבהוצאתו (וראה גם במבוא של הרב אברהם שלמה הלקין לאיגרת תימן, הוצאתו).

60. רבי נתנאל, אביו של רבי יעקב, שימש במשרת ראש רבני תימן והוא שחיבר את ספר המוסר והפילוסופיה 'גן השכלים' (הספר היה נפוץ ומקודש מאוד בתימן, ולאחרונה תורגם לעברית ע"י הר"י קאפח).

58. בחלק מכתבי היד של האיגרת מופיעה גם ההדרכה "שילך לארץ ישראל", אך ברוב כתבי־היד נרשם רק להתפזר בארצות בהם נוח לקיים מצוות. ר"י שילת (באיגרות הרמב"ם, הוצאתו, עמ' כז) משער כי הרמב"ם כתב בתחילה "שילך לארץ ישראל" – כפי שהוא אכן יעץ לעצמו. אך אחרי שהגיע לארץ וראה שאי אפשר להתקיים בה, מה שהביאו לרדת מצרימה, ציוה להשמיט שורה זו, כדי לא לייעץ עצה שאינה הוגנת לאומללים מארצות השמד.

59. הר"י קאפח בהקדמתו לתרגום האיגרת בהוצאתו, משער

ככל הנראה, שלשה גורמים קִבְּרוּ יחדיו באותה שעה להרוס את חומת היהדות הנאמנה בארץ תימן:

א. תנועה אסלאמית קיצונית השתלטה אז על ארץ תימן⁶¹, והיא הציקה לקהילה היהודית ודרשה ממנה בתקיפות תוך איומים להתאסלם.

ב. מומר יהודי, מסית ומדיח, דרש ברבים כי מוחמד נביא-האיסלם מוזכר בתורה, והוא הנביא האמת. כמה מקלי-הדעת שמעו בקולו של אותו מדיח, והתאסלמו בעקבותיו.

ג. יהודי אחד הכריז על עצמו שהוא המשיח. עצם ההכרזה הזו בלבדה את היהודים והביאה אותם לידי מבוכה גדולה.

לבקשת רבי יעקב ערך הרמב"ם את האיגרת, שבה הוא מבטל את דברי משיח-השקר וניחם את הקהילה בדברים היוצאים מן הלב. רבינו האריך באיגרת להפליא את דת ישראל, הפיח רוח חיים בעצמות היבשות, ובעזרת ראיות מן התנ"ך הוכיח כי סוף-סוף הגזירות יתבטלו ודת ישראל תעמוד.

אכן, האיגרת פעלה את פעולתה, והיתה לבני קהילת תימן – לסם מרפא וישועה. בני תימן ידעו לזקוף את זכות עמידתם בניסיונות הגדולים לרבינו משה בן מימון.

וכה מעיד הרמב"ן באיגרתו המפורסמת לחכמי צרפת:

שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן... היו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש "בחיכון וביומיון ובחיי דרבנא משה בן מימון", אשר האיר עיניהם בתורה והעמידם בקרן אורה, לבטל מהן גזירות קשות.

כתבי הרמב"ן, מוסד הרב קוק, ח"א עמ' שמא

איגרת תימן
ורשה, ה'תר"ע (1910)

איגרת תחיית המתים

איגרת תחיית-המתים הוא החיבור התורני האחרון שערך הרמב"ם בימי חייו⁶². בעת כתיבת האיגרת כבר היה תשוש וחולה ובנוסף לכך טרוד וחסר-זמן⁶³. ובכל זאת, בעקבות הביקורת הקשה נגדו בשיטתו לגבי תחיית המתים, ראה חובה לעצמו ולבני דורו הנבוכים, ולהתייחס להם ולטענותיהם בכובד-ראש, וכך נתחברה האיגרת המבהירה את שיטתו לפני ולפנים.

האיגרת נכתבה בגלל שמתנגדי הרמב"ם האשימו אותו בהאשמה חמורה, וטענו כי לשיטתו תחיית-המתים לא תתקיים כפשוטה, גישה שמנוגדת לאמונה היהודית בתחיית המתים.

אך האמת היא שהרמב"ם, ראש-למאמינים, מאמין גם מאמין בתחיית-המתים. באיגרת הוא פונה ישירות למתנגדיו בטענה: יש כאן הוצאת שם רע. מעולם לא אמרתי ולא רמזתי חלילה, כי תחיית-המתים היא רק משל וחידה. חס ושלום! האמונה בתחיית-המתים נחשבת לאחד מ"ג העיקרים ואין להטיל בה דופי – אלא שתחיית-המתים אינה תכלית השכר, ואחרי התחייה ימותו כולם ויזכו לחיי העולם הבא – לנשמות ללא גוף.

מאמר תחיית המתים
בילגורייא, תרע"ב (1912)

62. האיגרת נכתבה בשנת ד'תתקנ"א (1191).

63. ראה במכתבו הידוע לרבי שמואל ק' תיבון (איגרות הרמב"ם, עמ' תקנ), ובעוד מכתבים מאותה העת.

61. המכונה 'התנועה המהדית' שהיתה תנועה שדגלה במשיחיות אסלאמית, ושילבה בין שאיפות דתיות ונהגה פוליטית. המלך 'עבד אל-נבי' הוא שגזר גזירות שמד על היהודים בתימן, במטרה לכפות על היהודים את האסלאם.

דברים נלהבים בשבחו של הרמב"ם ונגד מתקיפיו בסוגיה זו, כתב בשעתו רבי יעקב אנטולי, חתנו של המתרגם הגדול רבי שמואל ׳ תיבון, שמשווה את דברי הרמב"ם וסגנונו לדרכם של הנביאים והכתובים, וקובע בנחרצות כי דברי הרמב"ם "איש האלקים", נאמרו "ברוח הקודש וברוח חכמה":

המדברים סרה על איש האלקים הרב רבינו משה בר מימון ז"ל, עד שאמרו לרוע הבנתם שהוא כפר בתחיית המתים. חלילה חלילה לו! כי הוא דיבר ברוח הקודש וברוח חכמה כל מה שדיבר בעניינים אלה. והמבין את לחשיו ידע כי הוא הלך בדרך הנביאים והכתובים. ואילו היו דוד ואסף בדורותיהם, היו מדברים ה[אנשים] הרעים האלה עליהם (=על דוד ואסף) מה שדברו על הרב רבינו – לפי שהם בני בלי-לב.

מלמד התלמידים, פרשת בא

באיגרתו, הרמב"ם תולה את אי-ההבנה של מבקריו בכך שבחר לפני עשרות שנים בפירושו למשנה לקצר בדבריו, שם כתב מלים ספורות, "והיסוד השלשה עשר: תחיית המתים וכבר ביארנוהו".

ב'איגרת תחיית המתים' הרמב"ם בכלל אינו חוזר מדבריו, ואדרבה הדגיש את מעלתו ותועלתו הגדולה של הקיצור, והבהיר כי למעשה שיטתו כבר מבוארת היטב בספריו פירוש-המשניות, המשנה-תורה והמורה-נבוכים, ואילו היו מעיינים בהם כראוי, לא היו באים לכלל טעות אף במקום שקיצר:

דע אתה המעיין, כי מטרתנו במאמר זה היא לבאר את דעתנו אנו ביסוד הזה אשר אירעו בו חלופי-דברים בין התלמידים, והוא תחיית-המתים. ואין במאמר זה דבר נוסף כלל על כל מה שאמרנו בפירוש-המשנה או בחיבור.

...ואין לנו צורך לפי מטרת מאמר זה לפרט⁶⁴, לפי שאין העניינים מוסיפים אמיתות בכפילות המלים, ולא תגרע אמתותן אם לא נכפלו. ואתה יודע שזכרון יסוד היחוד, הוא אמרו "ה' אחד"⁶⁵, לא נכפל בתורה כלל!

...ואשר הביא אלו האנשים לטעות ולהטיל ספק בדברינו בתחיית-המתים, היותנו מאריכים בסיפור העולם-הבא... וכשזכרנו בתחיית-המתים, זכרנום בדברים מעטים, ואמרנו שתחיית-המתים יסוד אמיתי.

[וסיבת הקיצור:] שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולכן כשנפרש⁶⁶ – לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש, ובשיעור שיובן לבד; וכשנחבר⁶⁷ – לא נחבר רק קיצור העניינים. ואילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד, לא הייתי משים אותו בשני פרקים.

איגרת תחיית המתים

64. כלומר, לפרט ולמנות אחד-אחד את המקומות שבהם נזכרה תחיית-המתים ולבאר איזה מהם כפשוטו, איזה מהם ספק האם הוא כפשוטו, ואיזה מהם משל.
65. הכוונה: למרות חשיבותו העצומה כמבטא את אחדות ה',
- הפסוק "שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד" (דברים ו:ד) נכתב בתורה פעם אחת בלבד.
66. בספר של פירושים, כמו פירוש-המשניות.
67. כמו המשנה-תורה שהוא פסקי הלכות בלי משא ומתן.

רבי יעקב אנטולי – בעל מלמד התלמידים

חי ופעל בפרובנס, סוף האלף החמישי

חתנו ותלמידו של רבי שמואל ׳ תיבון המתרגם. רבי יעקב הצטרף למפעלי משפחת תיבון ותרגם חיבורים רבים מערבית לעברית. דרשותיו בענייני אמונה ומוסר כונסו על ידו לספר 'מלמד התלמידים'. בספר מובאים גם רעיונות ממקורות לא יהודיים, מה שגרר תגובות חריפות מכמה מגדולי ישראל, כמו הרשב"א. מאידך, הספר התקבל מאוד אצל רבים אחרים מגדולי ישראל, והוא מצוטט באורחות חיים, כלבו, מנורת המאור, האבודרהם ועוד. רבי יעקב היה מהלוחמים בעד הפילוסופיה בתקופת הפולמוס. בסוף ימיו התגורר באיטליה, שם היה מקורב למלכות.

תשובות הרמב"ם

שו"ת הרמב"ם – 'פאר הדור'
אמשטרדם, ה'תקכ"ה (1765)

'תשובות הרמב"ם' הוא שם כולל שניתן לתשובות ההלכתיות שענה רבינו לשואליו. הרמב"ם קיבל שאלות בכל ענפי התורה בנושאי הלכה ובנושאי השקפה מכל רחבי העולם היהודי. בין השאלות שהגיעו אל הרמב"ם, בולטות השאלות ממרכזי תורה וחכמים מסוימים, והמפורסמות ביותר הם השאלות של חכמי-לוניל שחיו במדינת פרובנס שבדרום צרפת.

ל'תשובות הרמב"ם' יש חשיבות רבה גם לגבי לימוד המשנה-תורה, שכן את רובו ככולו של 'חיבורו הגדול' כתב הרמב"ם כהלכות פסוקות, ללא טעמים וללא מקורות, כך שהלומד את הספר יודע את פסק-הדין הלכה-למעשה, אבל אינו יודע כיצד החליט רבינו על הכרעה זו דווקא, ומה המקור לה. והנה, דווקא דרך תשובותיו, השאיר לנו המורה-הגדול, טעמים להרבה דינים, ופתח לנו פתח להבנת שיטתו הכללית בפסק-הלכה. ואכן, שני הנושאי-כלים החשובים, מרן רבי יוסף קארו ובעל המגדל עוז, בפירושיהם על המשנה-תורה מביאים קטעים מהתשובות (אם כי, כנראה, לא היו כל התשובות ברשותם).

ברוב התשובות לא ציין רבינו את תאריך הכתיבה, אבל מתוכן השאלות והתשובות ניכר בעליל כי רובן ככולן של השאלות הופנו אל רבינו לאחר הופעת המשנה-תורה, כאשר בזכות ה'חיבור הגדול' יצא שמו לתהילה בארבע כנפות הארץ. למעשה, אין בידינו כיום אף תשובה אחת שאפשר לקבוע בוודאות שנכתבה לפני תקופת מגוריו במצרים⁶⁸.

גלגולים רבים עברו התשובות עד שבאו לדפוס, קבוצות קבוצות, בזמנים ובמקומות שונים. הניסיון הראשון להוציא לאור את תשובות-הרמב"ם בצורה מסודרת, היה סמוך לתקופה הראשונה אחר המצאת

הדפוס. בשנת ה'רע"ד (1514) יצא הספר ממכש הדפוס בקושטניא (=קושטא) בשם הארוך 'תשובות שאלות ואגרות המאור הגדול הנר המערבי מרנא ורבנא רבינו משה המימוני זצ"ל שבאו אליו ממזרח וממערב מצפון ומים מחכמי צרפת וספרד ותימן ובבל'. אך שלא כשם הארוך שלה, הספר מכיל בסך הכול 24 דפים⁶⁹, ורק בתשעה דפים יש תשובות – ומספרן הוא 45 בלבד!

כ-250 שנה אחר כך, בשנת ה'תקכ"ה (1765), יצא לאור באמשטרדם הספר 'פאר הדור' המכיל 156 תשובות של הרמב"ם.

בחיבוריו ולכן אין זה פלא שאין בידינו איגרות ותשובות מתקופה זו. מאידך, סביר להניח כי כמו שהרמב"ם כתב כמה חיבורים לפני תקופת מגוריו בארץ מצרים, ולא נשאר לנו זכר מחיבורים אלו, כך ייתכן שהרמב"ם כתב באותה תקופה תשובות שלא הגיעו אלינו.

69. עורכי קובץ זה, רמזו על מנין הדפים שהוא מכיל, בשם שכינו אותו. יש לשים לב כי מספר המילים של שם הספר, הוא בדיוק מספר הדפים שבקובץ: 24!

68. כך קובע ר"י בלאו במבוא למהדורתו לתשובות הרמב"ם. ואמנם, כפי שראינו בפרקים הקודמים, הרמב"ם עסק עשר שנים בפירושי-המשנה (בסוף פירושו הדגיש הרמב"ם שלא הפסיק את כתיבתו אף בתוך האוניה בסערות הים), ומיד אחר כך עשר שנים במשנה-תורה, כשהדגשה היא "עשר שנים רצופות" ("כמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה", איגרות הרמב"ם עמ' תקב). כמובן, כדי לכתוב חיבורים כאלה, רבינו היה צריך להתרכז ללא הפסק

זכינו, ועם פרסום גנזי בית הכנסת בן-עזרא בקהיר, מה שמכונה 'הגניזה הקהירית', התגלו עשרות תשובות בכתב-יד-קודשו של הרמב"ם עצמו.

בין השנים ה'תשי"ח-ה'תשכ"א (1958–1961) הוציא לאור ר' יהושע בלאו בירושלים את תשובות הרמב"ם, ועד היום, מהדורה זו היא הספר הגדול ביותר של תשובות הרמב"ם וכוללת 459 תשובות⁷⁰.

ספר-המבוא לספרי הרמב"ם

בסופו של דבר, כל החיבורים שסקרנו – פירוש-המשניות, ספר-המצוות, המשנה-תורה ומורה-נבוכים, כמו כל האיגרות והתשובות, מאב אחד ומרועה אחד ניתנו. ואם כי לעתים נראה שיש סתירות מאחד לשני, הרי ברוב רובם דברי הרמב"ם "עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר"⁷¹.

וכן קובע רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק:

וכבר אמרתי כי דברי רבינו בכל ספריו ביד [החזקה], במורה, ובפירוש המשניות - **רוח אחת בהם.**

משך חכמה, שמות כ:ב

הוא אומר, כל הספרים של הרמב"ם משלימים זה את זה, והדרך הטובה ביותר להגיע להבנה עמוקה במשנתו של הרמב"ם, היא ללמוד ולהתייגע, לדעת ולהבין את **כל כתבי הרמב"ם**, בלי יוצא מן הכלל, כאילו הרמב"ם מבאר את דברי עצמו.

בפרקים הבאים נשתדל להרחיב את היריעה ולהוות 'מבוא' ו'פרוזדור' לטרקלין פירוש-המשניות, ספר-המצוות, המשנה-תורה, מורה-הנבוכים, ותשובותיו ההלכתיות של הרמב"ם. נעסוק בסיבות שהביאו לכתובת הספרים הללו, סגנונם וייחודם, השפעתם על עם ישראל לדורות-עולם, התרגומים השונים על הספרים שכתב בערבית, הפולמוסים הגדולים שהסעירו את העולם היהודי סביב ספרי הרמב"ם, ובסופו של דבר, התקבלות הספרים והעמדתם במרכז ארון הספרים היהודי.

בתוך כל אלה, ליקטנו מאלפי העמודים של ספרי רבינו קטעים נבחרים, 'טעימות' קלות, שיהוו שער של ממש לרוח הספר ודרכו – בהתאם למטרתו של ספרנו: 'ספר המבוא'.

70. מהדורה נוספת יצאה לאור בידי 'מכון ירושלים', עם הערות וציורים שנערכו בידי הרב דוד יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף. וגם היא נקראת, פאר-הדור.

71. וכמאמר חכמינו: "דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ראש-השנה פ"ג ה"ה).

הגניזה הקהירית

אוסף ענק של כתבי יד מתקופת הראשונים שנמצא בחדר ה'גניזה' של בית הכנסת בן-עזרא בקהיר, בית הכנסת בו התפלל הרמב"ם. יהודי מצרים נהגו לגנוז את הטעון גניזה בבית-כנסת זה, וברבות השנים הצטברה בו כמות אדירה של מכתבי הראשונים, חידושיהם, תשובותיהם מהם ניתן לשאוב גם ידע רחב היקף על תולדות חייהם. הגניזה התגלתה בשנת ה'תרנ"ו בערך (1886), ועד היום עוד לא סיימו לחקור את כל תוכנה. האוצרות הכבירים להם זכה בית ישראל אחרי חשיפת האוצר, מהווים גם מקור לביאור סוגיות קשות בתלמוד.